

ایمان و عشق، ستون‌های مساجد

مهناز آل‌بویه

صورت تکامل یافته جلوه‌گر شده است.

مسجد (مکان مقدس دین اسلام)

درخشش هنر در معماری مساجد به دلیل جایگاه و قداست آن در اسلام است. محل عبادت خداوند نزد مسلمانان از تقدس ویژه‌ای برخوردار است. زیرا نخستین مسجد با ورود پیامبر به مدینه ساخته شد و مسلمانان به پیروی از پیامبر مسجد را مرکز عبادت، گردهمایی، امر به معروف و نهی از منکر و ارشاد مسلمین، رسیدگی به امور مردم، کلاس درس و ... می‌دانند، بنابراین مسلمانان با استفاده از هنر طراحی، هنر کاشیکاری، هنر خطاطی، علم فیزیک، هنر گچبری، هنر نقاشی، هنر قالی‌بافی و غیره در طول تاریخ اسلام کوشش کردند، تا جلوه‌های مختلف اسلامی را به نحو شایسته‌ای حراست کنند. لذا "مسجد"، "مسجد جامع" و "حسینیه" برای اجتماع مسلمانان شکل گرفت و از طرفی برای یاسداری از شان و منزلت اهل بیت و اشخاص خاص با همان نگرش تقدس ساخت "حرم"، "امامزاده"، "بقعه" و "مرقد بزرگان دین" را مورد توجه قرار دادند. همچنین ایجاد "مدارس دینی" در این مکان‌ها از شاخصه‌های مهم به شمار می‌رود. در نتیجه ساختمان این اماکن مقدس دارای بخش‌های مختلف مانند صحن، رواق، سردر، آستانه، گنبد، شبستان، محراب، حجره، گلدسته، بارگاه، حرم و آرامگاه شد، که هر یک کاربری اختصاصی خود را دارد.

"مسجد" که به عنوان نماد اماکن متبرکه مورد توجه است، محل اظهار بندگی در پیشگاه خدا و برقراری ارتباط با پروردگار است، بنابراین عظمت و شکوه آن از جنبه معنویت و نه ساختمان آن است. رسول اکرم (ص) می‌فرمایند: "هر کس در مسجدی از مساجد خدا چرانی برافروزد، تا وقتی که در آن مسجد، پرتویی از آن چراغ می‌تابد، فرشتگان و حاملان

خالق هستی به صورت‌های گوناگون در ادیان مختلف تجلی یافته و جایگاهی برای پرستش و عبادت خداوند ساخته شده است. ایرانیان از گذشته‌های بسیار دور تحت لوای دین زرتشت یکتاپرست بودند و آتشکده محل نیایش آنان بوده است. بعد از پذیرش دین اسلام از سوی ایرانیان، آتشکده جای خود را به مسجد داد و مسجد عبادتگاه و محل گردهمایی مسلمانان شد. به استناد این که در قرآن کریم، مسجد به معنای عبادتگاه خداوند آمده و نیز دوبار از مسجدالاقصی، مسجد نام برده شده است و از طرفی در داستان اصحاب کهف آمده که بر مزار آنان مسجدی بنا کردند، در حالیکه مسیحیت قبل از اسلام بوده و کلیسا نیایشگاه آنان است، لذا می‌توان مسجد را نیایشگاه خداوند در ادیان مختلف (آتشکده، کلیسا، کنیسه، معبد و ...) در نظر گرفت و هر جامعه‌ای با توجه به فرهنگ، آداب و رسوم، هنر و معماری سعی کرده ساختار آن را منطبق با شرایط جامعه به گونه‌ای بسازند، تا علاوه بر نماد دین مربوطه، مردم را به سوی خود برای نیایش و عبادت ایزد یکتا و محلی برای گردهمایی مردم جلب کند. معماری سنتی ایران که از پیشینه غنی برخوردار است در ساخت مساجد بکار گرفته شد و امروزه در سراسر قلمرو دین اسلام تجلی و آثار آن دیده می‌شود و مسجد به عنوان نماد اصلی دین اسلام مدیون هنرمعماری ایران است.

در "مسجد ایرانی" از ایوان‌های بزرگ در معماری ساسانی، تالارهای یارعام فیروزآباد و تیسفون، طاق کسری و سایر پیشینه معماری در سرزمین ایران الهام گرفته شده است، تا جایگاه ویژه خود را در جهان اسلام به یادگار گذارد. در این مقاله، هدف بررسی تاثیر و جلوه هنر معماری ایران در ساخت نیایشگاه‌ها به ویژه مساجد است. همچنین باید به این نکته توجه داشت که هر دستاورد انسان در طی زمان طولانی حاصل شده و نتیجه آن در یک دوره یا زمان خاص به

عرش، برایش استغفار می‌کنند". تمامی هنرها به کاررفته، تا کاربرد نقوش و خطوط برگرفته از آیات قرآن، عبادتگاه را به کانون تبلیغ و ذکرالله بدل کند، تا یاد خدا همیشه در زندگی مسلمانان مطرح، و اثرات پیوند زندگی و مذهب و تربیتی آن برقرار باشد.

"نیتوس بورکهارت" سوئیسی آلمانی تبار، پژوهشگر

در زمینه هنر، معماری و تمدن اسلامی می‌گوید:

"تکرار کتیبه‌های ماخوذ از آیات قرآن کریم بر روی دیوارهای مساجد وسایر ابنیه، انسان را یادآور این حقیقت می‌سازد که تار و بود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرآنت قرآن و نیز نماز و اذکاری است که از آن کتاب آسمانی اخذ شده است. اگر بتوان، فیضی را که از قرآن کریم سرچشمه می‌گیرد یک ارتعاش معنوی بخوانیم، و کلامی بهتر از این برای تفسیر آن نداریم، از آنجا که این نفوذ قرآنی، هم معنوی و هم مسموع است، باید بگوئیم تمام هنر اسلامی باید بالضروره اثر این ارتعاش را داشته باشد."

محبت، ایمان و عشق مردم خلاقیت و هنرنمایی‌ها را به ظهور می‌رساند که نتیجه عقیده، ایمان و اعتقاد دینی آنان است و سرشار از زیبایی‌ها و ظرافت‌های شگفت است. معمار و هنرمند از ذوق، احساس و خلاقیت، ایمان خود بهره می‌گیرد تا مسجد و اماکن مقدس را باشکوه هرچه تمام‌تر بسازد.

بدین‌سان "خانه خدا" مقدس‌ترین مکان تجلی عشق، معرفت و خلوص بندگانی در پیشگاه والای الله و اولیای الله است. در دین اسلام، تاکید بر ساخت بنای مسجد بر اساس سادگی و دوری از تجمل بدون تزئینات و معماری باشکوه شده است.

لیکن، معمار و هنرمند مسلمان از روزگاران گذشته هر زیبایی را که در اطراف خود می‌دید، آن را در خور عظمت و جلال خدا می‌یافت و سعی می‌کرد تا برای آن در مسجد جایی بیابد و مسجد را زمینه‌ای مناسب برای بروز و تجلی هنر یافتند. از این‌رو، معمار در توازن اجزاء ساختار مسجد کوشیده است، نقاش به نقوش کاشی‌ها توجه کرده است، خوش نویس،

الواح و کتیبه‌ها را جلوه بخشیده است، شاعر با سرودن شعر، موعظه‌ها را عرضه کرده است، و موسیقی نیز در صدای مؤذن، قاری و واعظ جلوه‌گر شده است، صنایع دستی هم برای تکمیل زیبایی و تزئین این مجموعه الهی، فرش‌های عالی، پرده‌های گران بها، قندیل‌های عظیم و درخشان، منبت‌کاری و ملیله دوزی‌ها را ارائه کرده است، بدین ترتیب مظاهر گوناگون فرهنگ و هنر اسلامی در طی قرن‌ها مجال ظهور در بنای اماکن مقدس یافته است.

معماری مساجد آمیخته‌ای از هنر معماری با ضوابط دین اسلام است، تا مجموعه‌ای درخور شأن و منزلت مسلمانان بوده و اهداف کاربری مورد نظر را دارا باشد. به طور مثال: "مناره" از بناهایی است که از زمان هخامنشیان در ایران متداول بوده و کاربری آن برای ارتباط نقاط مختلف با یکدیگر یا نشان شهر از راه دور یا فروختن آتش بر بالای آن و یا نگهداری بود، بعدها، مسلمانان از "مناره" برای آذان گفتن استفاده کردند، یا این شرط که "مناره" باید همسطح با دیوار و بام مسجد باشد،

تا موجب اشرف و سلب آسایش ساکنان اطراف مسجد نباشد. در دوره‌ی "امویان" و به دنبال آن "عباسیان"، که خلافت اسلامی از مدینه به دمشق انتقال یافت، خلفای بنی امیه و بنی عباس به تقلید از تجملات کاخ‌های حکومت روم و بیزانس، و رقابت با کلیساهای مسیحی اقدام به ساختن قصرها و مساجد مجلل با استفاده از معماران و هنرمندان از سوریه، روم و به ویژه ایران کردند. با این تفاوت که هنرمند مسلمان در هنرهای تزئینی مساجد، سعی در آرایه یک معنویت دارد و می‌خواهد بر ماده و برمکان غلبه کند و به مسجد فضایی روحانی و ملکوتی بخشد. بنابراین، ساخت مسجد در کشورهای اسلامی زربنای هنر و معماری اسلامی را تشکیل داد. معماری زیبا، کاشیکاری، گچبری، کتیبه، معرق و دیگر عناصر معماری در هم آمیخت و معماری اسلامی را پدید آورد، تا ملل اسلامی به آن افتخار کنند، و مساجد یکی از جاذبه‌های گردشگری این کشورها باشد.

باتوجه به این که پیشرفت تمامی عناصر به کار گرفته شده در ساخت مساجد طی زمان و دوران مختلفه حاصل شده است، به معماری مساجد در برخی دوره‌ها اشاره می‌کنیم:

* دوره عباسی

در این دوره با الهام از معماری اعراب در دوره امویان، مساجد دارای صحن روباز و ایوان‌های ستون‌دار یکپارچه از خشت بودند. به مرور، به جای خشت از آجر استفاده شد و ستون‌های یکپارچه به کار نرفت. همچنین مناره به شکل مربع در جوار مسجد و سقف آن مسطح ساخته شد و کتیبه‌ها به خط کوفی نوشته شد. "مسجد تاریخانه دامغان" قدیمی‌ترین مسجد ایران در قرن دوم هجری قمری با اسلوب معماری ساسانیان و نقشه عربی به جای آتشکده‌ای که در این محل بوده، بنا شده است. (درباره این مسجد، مقاله جامعی در مجله شماره ۲۵ گردشگری چاپ شده است).

* دوره آل بویه

سلسله "آل بویه" که سلسله‌ای ایرانی و شیعی مذهب بودند، موجب تضعیف حکومت عباسیان شدند، و در احیای فرهنگ و تمدن ایران کوشش فراوان کردند. در این دوره طرح بنای مسجد با ترکیبی از چهارطاق گنبددار با الهام از معماری آتشکده دوره ساسانیان، ایوان با پوشش گنبدی با الهام از کاخ‌های ساسانی و صحن و وسیع با رواق‌ها در چهارطرف آن با الهام از سبک معماری عربی، به شکوفایی رسید. بنابراین، اماکن مذهبی در این دوره شبیه معماری ساسانی، دارای ستون‌های عظیم، چهارایوانی طاقدار بلند و گچبری‌های زیبا است. مناره‌های مربع شکل در این دوره جای خود را به مناره‌های مدور یا استوانه‌ای شکل داد. "مسجد جامع نایین یزد" از مساجد به جا مانده این دوره است، که هنوز مورد استفاده است و مناره آن قدیمی‌ترین مناره ایران محسوب می‌شود. دیگر مساجد متعلق به این سلسله: "مسجد جامع اصفهان" (در پی کاوش‌های به عمل آمده، مشخص

شده که بخشی از دو ستون از ستون‌های این دوره در داخل دیوار جدیدی که بعداً ساخته شده، قرار دارد، "مسجد جورجیرافصفهان" واقع در بازار رنگرزه‌ها در بازار قدیم اصفهان، است.

* دوره سلجوقیان

"مسجد جامع زوره" در روستایی به همین نام در حاشیه غربی کویر مرکزی، "مسجد جامع قزوین" و "مسجد جامع اردستان" متعلق به این دوره است. طرح چهارایوانی ساسانی، طاق نماهای دیواری، گنبد‌های بزرگ از آجر و گچبری، کاشی معرق و کتیبه به خط کوفی و نسخ از خصوصیات معماری این دوره است. "مسجد جمعه یا مسجد جامع اصفهان" در این دوره بازسازی شده که از لحاظ وسعت یکی از بزرگترین مساجد جهان و به لحاظ کاشیکاری و کتیبه به خط کوفی با آجر از زیباترین آثار محسوب می‌شود.

* دوره ایلخانان

ایلخانان مغول با ساخت مساجدی با گنبد‌های بزرگ و مناره‌های بلند و با رعایت اصول معماری دوره سلجوقی قصد داشتند، تا قدرت خود را به نمایش گذارند. نمای این بناهای عظیم، با قاب‌های باریک و بلند و هلال‌های نوک تیز آراسته شده و آجر لعابدار و بی‌لعاب، کاشی‌های آبی رنگ با نقوش گل و بوته، کتیبه‌ها به خط کوفی و نسخ با بندکشی با نوارهای

گچبری برای تزئینات استفاده شده است. محراب "اولجاتیو" در مسجد جامع اصفهان با تزئینات گل و برگ از قشنگ‌ترین محراب‌های این دوران است.

"مسجد جامع ورامین" از جمله مساجد این دوره است که با طرح چهارایوانی، سردر کوتاه، گنبد بزرگ بالای حجره جلوی محراب، نیم گنبد‌های مقرنس و مزین به آجرهای لعابدار بر سردر ورودی و ایوان قبله، روزنه‌هایی در دیوارهای جانبی برای ورود نور به داخل و تزئین محراب با تصاویر گل‌های شکفته، ساخته شده است.

* دوره تیموریان

سبک معماری در این دوره مانند دوره سلجوقی و ایلخانان بوده ولی تزئین بخش‌های مختلف ساختمان با کاشی‌کاری‌های زیبا، مقرنس‌کاری، معرق، گنبد‌های پیازی شکل و شیاردار و کاربری رنگ در کتیبه‌ها به خط کوفی، نسخ و ثلث، این دوره را از دوره‌های دیگر متمایز می‌کند. از مساجد معروف این دوره، "مسجد گوهرشاد" است. مقاله دکتر محمد صالحی فرد درباره مسجد گوهرشاد در صفحه‌های بعدی تقدیم خوانندگان است. "مسجد بی‌بی خاتون" در سمرقند و "مسجد کمود تبریز" از دیگر آثار این دوره است.

* دوره صفویه

ساختار بنای مسجد در این دوره چهارایوانی بسیار بزرگ

سبک های معماری پس از اسلام در ایران

۱. سبک خراسانی

اولین سبک معماری اسلامی به دلیل اینکه اولین بناها در خراسان ساخته شد، سبک خراسانی است. این سبک از قرن یکم تا چهارم هجری قمری متداول بوده است، مساجد این دوره برگرفته از نقشه مساجد عربی و سبک ساختمان های ایرانی دوره پارتها بنا شده است.

مساجد جامع اصفهان، فهرج، نیریز، مینو، اردبیل، ابرقو و مسجد تاریخانه دامغان با سبک خراسانی ساخته شده و بطور کلی دارای مشخصه های یکسان شامل: پلان مستطیل شکل، فضای شبستانی یا چهل ستونی، مصالح از خشت خام و آجر، بدون تزئینات، قوس های بیضی شکل و تک مناره با مقطع دایره ای جدا از بنای اصلی در شمال ساختمان می باشند.

۲. سبک رازی

دومین سبک معماری اسلامی برگرفته از معماری پارسی و پارتی در ایران، سبک رازی است، که به دلیل ساخت اولین مساجد در شهر "راز" یا "ری" به این نام معروف شده و رایج ترین سبک معماری در ایران بوده است. از مهم ترین تغییرات این سبک حذف فضای شبستانی و ستون های آن و احداث ایوان، گنبد با پلان چهار ایوانی است. مساجد جامع عتیق اصفهان، کبیرقروین، اردستان و گلپایگان و مسجد برسیان اصفهان با سبک رازی ساخته شده اند. از مشخصه های این سبک می توان پلان مستطیل شکل، مصالح آجر، فضای ایوانی یا پلان مربع شکل، طاق های جناقی، ساخت گنبد بر روی ایوان جنوبی، تزئینات گچبری، کاشی خشتی، آجرکاری و ساخت زوج مناره بر ایوان جنوبی را نام برد.

۳- سبک آذری

سومین سبک معماری اسلامی به دلیل ساخت اولین مساجد در تبریز در دوره حکومت غازان خان از سلسله ایلخانان، سبک آذری است. این سبک به دو روش، ۱- دوره ایلخانی با مرکزیت تبریز و ۲- دوره تیموری با مرکزیت سمرقند، متمایز می شود. در روش اول ساخت بنای بزرگ، ایوان با پلان مستطیل شکل و از تزئینات گچبری، کاشی زین قام و کاشی برجسته استفاده شده است و در روش دوم ساخت گلوگاه بین فضای گنبد و گنبدخانه، ایجاد سطوح ناصاف در تمامی بنا و استفاده تزئینات کاشی معرق متداول بوده است.

۴- سبک اصفهانی

دوره ی صفویه اوج هنر و معماری محسوب می شود و به دلیل ساخت بناهای یا شکوه در زمان حکومت شاه عباس در اصفهان، از جمله مجموعه میدان امام (نقش جهان)، سبک اصفهانی تجلی یافت. مساجد علی، حکیم و هارون ولایت در اصفهان و مسجد جامع ساوه متعلق به سبک اصفهانی است و دارای مشخصه های پلان مستطیل شکل، پلان ایوانی، مصالح با کیفیت بالا و از تزئینات مفرنس کاری، کاشی خشتی و هفت رنگ استفاده شده است.

است، دیوارهای داخلی و خارجی، مناره ها، گنبد، محراب با استفاده از کاشی های لعابدار، معرق و هفت رنگ تزئین شده و کتیبه ها به خط نسخ و ثلث با رنگ سفید و درخشان و نور ورودی از پنجره ها جلوه های ویژه و روحانی به آن داده است. "معماری دوره صفوی" با رعایت اصول ساخت مساجد شامل یک پلان مرکزی، چهار ایوانی، معماری در سراسر ایران را یکنواخت کرد و اهمیت به تزئینات بنا از مشخصات هنری این دوره مانند خوشنویسی در کتیبه ها و هنر کاشیکاری است. "محمد رضا امامی اصفهانی" از هنرمندان "کتیبه نگار" است که آثار او در اصفهان، مشهد، قم و قزوین وجود دارد. کتیبه ها حاوی مطالب مذهبی، اخبار سیاسی و اداری است، به طور نمونه کتیبه "مسجد جامع" و "مسجد ذوالفقار" از بخشودگی مالیات حکایت دارد.

"شاه عباس" با انتقال پایتخت صفوی از قزوین به اصفهان و تحکیم مذهب تشیع در ایران، توجه بسیار در ساخت و ساز اماکن مذهبی کرد، تا بدین صورت اقتدار خود را به ازبکان در شرق و عثمانی در غرب به نمایش گذارند. به واسطه توجه پادشاهان صفوی به مذهب و ساخت کاخ و مسجد در یک مجموعه بی نظیر، اصفهان در مثل "اصفهان نصف جهان" خوانده شد، مساجد شاه و شیخ لطف اله نشانگر عظمت و شکوه هنر معماری و نوآوری های فنی مهندسی در این دوره است.

دوره قاجار

معماری ایران در این دوره پیشرفت چشمگیری نسبت به دوره صفوی ندارد و برجسته ترین بناهای این دوره متعلق به "فتحعلی شاه" است، که ترکیبی از معماری صفوی با تزئینات برگرفته از هنر اروپایی است. مساجد معروف دوره قاجار، "مسجد و مدرسه سیهسالار" (شهید مطهری) در تهران، (دریاچه این مسجد به مقاله خانم ساعتیان توجه کنید)، "مسجد و مدرسه آقابزرگ" در کاشان، "مسجد نصیرالملک" در شیراز و "مسجد معاون الملک" در کرمانشاه است.

شیوه های هنر و معماری در جهان اسلام

۱. شیوه مصری: این شیوه از معماری کهن مصر ریشه گرفته است و در کشورهای اسلامی شرق آفریقا، مصر، سودان و کشورهای بیرامونی تا حجاز را در بر می گیرد که در آن جا با شیوه شامی برخورد می کند.
۲. شیوه شامی: این شیوه از هنر و معماری بیزانس ریشه گرفته و کشورهای سوریه، فلسطین، لبنان، اردن و بخشی از ترکیه را در بر می گیرد، دارای ویژگی های مشترکی با شیوه مصری است.
۳. شیوه مغربی: شیوه ای بسیار چشمگیر است و در بر گیرنده کشورهای مراکش، الجزایر و جنوب اسپانیا است.
۴. شیوه ایرانی: این شیوه از همه ارزشمندتر است و در بر گیرنده کشورهای ایران، افغانستان، پاکستان، ازبکستان و تاجیکستان است.